

УДК 39:398.41(477.86/.87):929 Зубрицький
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/4.35>

Тугай М.І.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

НОТАТКИ О.М. ЗУБРИЦЬКОГО ПРО НАРОДНУ ДЕМОНОЛОГІЮ БОЙКІВ

Народна демонологія як складова частина духовного і міфологічного життя людей входила у сферу наукових інтересів багатьох українських вчених різних часів. Серед таких дослідників виділяється один із найвідоміших дослідників Бойківщини – отець Михайло Зубрицький.

На основі власних спостережень та записів у вигляді інтерв'ю з місцевим бойківським населенням народознавець склав цілісну картину демонологічного світу Західної Бойківщини. Наукові розвідки етнографа стосуються пояснення природи існування таких демонізованих осіб, як упир, відьма, вовкулака, стратча, домовик (хованець) та люди з езотеричними можливостями – майстер-будівельник та мельник.

Згідно з аналізом публікацій о. М. Зубрицького, вовкулака являє собою групу духів природи, які живуть у лісах, коло рік, озер. Вовкулака – це напівлюдина-напівдемон, проте народознавцем здійснений запис, в якому людина постає у вигляді рисі. Окрему групу домашніх духів представляє домовик.

До третьої групи злих духів зараховуємо упиря, стратча та людей з езотеричними можливостями. За записами отця М. Зубрицького, упир постає людиною з двома душами: чистою і нечистою. Вченим занотовано обрядодії, які люди здійснювали у разі появи упиря. У його тлумаченні стратча (стратчатко) – незаконно народжена дитина (поза шлюбом) та позбавлена життя в перші дні свого існування. Люди з езотеричними можливостями і, за розвідками етнографа, майстер-будівельник та мельник є найбільш колоритними особами з езотеричними здібностями у віруваннях бойків. Вони мали зв'язок із нечистими силами, мельника називали упирем, а майстра-будівельника – той, вмє ворожити.

Роботи о. М. Зубрицького з демонології мають велику історичну цінність, оскільки він одним із перших зробив локальний опис міфологічних осіб у Західній Бойківщині. Проводячи наукові дослідження, він не піддавав критичному осмисленню весь опрацьований матеріал, проте в наукових статтях матеріал має систематизований вигляд.

Ключові слова: демонологія, упир, відьма, вовкулака, Бойківщина, езотерики.

Постановка проблеми. Народна демонологія є відображенням особливостей духовної культури будь-якої етнографічної групи українців. Вони є втіленням погляду та розуміння людей щодо домашніх духів та людей із демонологічними властивостями і ознаками. Унікальними рисами характеризується демонологія серед бойківського населення.

Вказаній проблематиці присвячені наукові роботи та розвідки у вітчизняній етнологічній науці як на сучасному етапі, так і 100 років тому. Одним із таких був український народознавець отець Михайло Зубрицький. Вчений і нині залишається одним із найвідоміших дослідників духовної і матеріальної культури бойків наприкінці XIX – на початку XX ст. Народознавець у своїх численних розвідках зібрав значний етнографічний матеріал, в якому окреслені елементи демонології бойків. Вчений збирав відомості серед місцевого населення в с. Кіндратів на Турківщині та селах Мшанець, Галівці,

Михнівці, Бистре, Плоске, Головецькі Горішні на Старосамбірщині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Народній демонології присвячені окремі наукові розвідки та роботи. Серед таких публікацій можна виділити доробки Н. Войтович [1; 13–14], Г. Горинь [2], Ф. Сисин [5], О. Ятишук [15]. Так вітчизняна дослідниця Н. Войтович (у дівочтві Н. Левкович) подає чітку характеристику демонізованого світу бойків, використовуючи наукові розвідки отця Михайла Зубрицького як одне із доступних джерел [1]. Натомість етнограф Г. Горинь наголошує, що увага вченого зосереджувалась на обов'язковому вияві самотності явищ чи фактів бойківської культур [2, с. 380].

Канадський вчений Ф. Сисин вказує, що у своїх розвідках М. Зубрицький поєднав опис матеріальної культури із звичаями та віруваннями, що її супроводжували [5, с. 39]. Проте водночас констатуємо, що народознавець в їхніх працях згаданий

побіжно як один із дослідників народної демонології бойків, цій персоні не було присвячено значної уваги у вітчизняних етнологічних доробках.

Постановка завдання. Метою статті є спроба проаналізувати науковий доробок отця Михайла Зубрицького, присвячений народній демонології бойків. Предметом дослідження можна вважати демонізовані персони, занотовані народознавцем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна українська етнологічна наука використовує класифікацію В. Гнатюка щодо поділу духовного світу: духи природи, домашні духи і злі духи – нечиста сила [15, с. 261]. Аналіз публікацій о. М. Зубрицького вказує, що до першої групи зараховуємо вовкулаку, до другої – домовика (хованця), до третьої – упира, чорта, страгчата та людей з езотеричними можливостями.

У своїх публікаціях о. М. Зубрицький подає розширений аналіз вказаних груп. Зокрема, до першої групи він зараховує представників міфологічного світу, які живуть у лісі, біля річок, озер. Народознавець присвятив окремі розвідки вовкулаці, якого варто зарахувати до цієї групи. На його думку, вовкулаки постають в образі людей, які перетворились у вовків (напівлюдина-напівдемон). Етнограф записав дві історії з розповідей М. Гошівської, місцевої жительки Кіндратова Турківського повіту. У першій історії розповідалося, що одна теща зробила свого зятя вовком. На Святий вечір він забіг до хати, приліг в куту і показав лап, у якій «бив сук вбитий <...> винали йому сук» [7, с. 185] і він став назад людиною. За цю кару теща «конала» більше пів року. Теща просила пробачення, а зять їй відповів: «Мене добре вовки йїли: як міні лехко було жити, так би тобі лехко було конати» [7, с. 185]. Вчений вказував, що теща не померла, аж поки її не пробачив зять. Друга історія пов'язана з перетворенням священника на рись. Згідно з нею «піп ходив вовкуном рисьом, вихопив вікном дітину, тай поніс із собою» [7, с. 186].

До другої групи – домашніх духів – отець Михайло Зубрицький зараховував домовика. Особливим чином у народній демонології представлений «хованець», або ж «домовик», детально описаний отцем Михайлом. Згідно з розповіддю А. Стукачової з Галівців Старосамбірського повіту, давніше у селі жив один господар, який мав «хованця» у себе вдома. Коли його дружина займалась господарство, він запитав: «А не забудь напоїти го» [7, с. 185], проте дружина боялась. В один такий день сусідній хлопець побачив, як жінка дає пити «хованцю» і промовляє: «Пий, любойко, пий!» [7, с. 185],

в той момент хлопець втік «аж ся за ним закурило» [7, с. 185].

В одній з історій, записаних отцем Михайлом Зубрицьким, хованцем постає кіт. Згідно з нею молодий хлопець взяв у стайню кота і той почав м'якати, хлопець вдарив його ціпом, на що йому сказали: «на що беш кота. Будеш видіти, що з того буде!» [7, с. 185]. Внаслідок цього наступного дня, коли хлопець давав корові їсти, вона повернулася до нього задом і за хвоста прив'язана, а чоловік до хлопця сказав: «А видиш! то кіт таке наробив» [7, с. 185].

Наступною групою демонізованих осіб у дослідженні отця Михайла Зубрицького були злі духи – нечиста сила, до яких належать упир, відьма, чорт та люди з особливими езотеричними можливостями.

У народній демонології бойків особливе місце належить людям з езотеричними можливостями. Вітчизняна дослідниця Н. Войтович пояснює це тим, що езотеристи не відрізнялися від звичайних людей ані зовнішнім виглядом, ні походженням тощо; вони викликали підвищений інтерес загалу особливим умінням, способом життя та поведінкою [1, с. 176]. До таких людей дослідник В. Давидів зараховував людей, які опанували певний фах [3, с. 115], і, згідно з розвідками отця Михайла Зубрицького, майстер-будівельник та мельник є найбільш колоритними особами з езотеричними здібностями у віруваннях бойків.

У науковій спадщині отця Михайла Зубрицького, присвяченій демонології, детально охарактеризовано природу та здібності майстра-будівельника, який за народним уявленням володіє певними «надзнаннями» [1, с. 168]. Народознавець зазначав, що людині, яка хотіла стати майстром, слід було знати, що він мала «знати від себе», тобто «знати ся» з нечистими, щоб вони йому не шкодили під час роботи [4, с. 73] і люди неодноразово говорили, що «він добрий майстер, до всього приватний, зле не знає від себе» [4, с. 73], такий майстер не береться за виконання великої роботи. За віруванням людей, починаючи роботу, майстер мав «завернути рукав на лівій руці» [4, с. 73], це пояснювалось певним ритуалом перед початком роботи для того, щоб себе захиститися.

За записами отця Михайла Зубрицького, майстер-будівельник був передвісником похорону або весілля. Так, коли столяр починав тесати дерево для будинку і тріска від цього дерева падала на землю, «буде мерлець», натомість «як тим боком від дерева», варто очікувати весілля, якщо «упаде на двір поза трамя, буде мерлець, «чкода», як до

середини вязання, буде весілля» [9, с. 221; 4, с. 72], а якщо сокира дасть іскру, то «буде горіти» [4, с. 72]. Вважаючи, що майстер може ворожити, люди стежили за його роботою дуже ретельно, «бо під час завязин держав топір хвилю вістрьом до себе до твари» [4, с. 72].

Про неймовірні здібності майстра-будівельника отцю Михайлу Зубрицькому розповів Ф. Гудзя з с. Мшанець Старосамбірського повіту. Зокрема, він стверджував, що майстер, щоб відвести велику шкоду від будинку у майбутньому на малу тепер, попросив у господарів «пів кварти горілки» (близько 237 мл – *М.Т.*) [4, с. 72]. Отримавши вказаний об'єм, майстер не став пити ту горілку, натомість «хухнув у фляшчину, накрив рукою» і відступив назад, за «малу хвилю» тара розлетілася на половину, від цього померло тільки мале теля, завдавши малої шкоди зараз, аніж великої згодом [4, с. 72].

За розповідями людей, також майстер давав рекомендації «тамошному священнику» з Бабина Самбірського повіту, де та як варто розташовувати меблі по будинку. Отець Михайла Зубрицький наголошував, щоб майстри не поставили «зам одвіря обернувши дерево в долину» [4, с. 73], а щоб ставили вгору, як воно у лісі росте, а також «не приставляйте нічого з півночі, як будинок скічнчений» [4, с. 73].

Також демонізованою була професія мельника, який також мав «знати від себе», оскільки не міг б залишатись та ночувати у млині [10, с. 75]. Згідно із записами отця Михайла Зубрицького, один господар млина (на Буковині) не захотів підвищувати платні мельникові (з Мшанця), і, коли мельник йшов із роботи, сказав, що «я ще ту прийду» [10, с. 76]. І через деякий час він повернувся, оскільки попередній мельник загинув, мастивши колесо, і згодом, змашуючи те саме колесо, з ним нічого не ставалося [10, с. 76]. За переказами людей, мельників зараховували до упирів, оскільки «сиділи сам по ночах у млині» [9, с. 219; 6, с. 360]. Щодо діяльності млина і мельника серед місцевого населення побутувати приповідки на цю тему. Одна з них говорить: «Щось по нім доскопитили, власитель млина відправив мельника» [11, арк. 4]. Місцеві люди пов'язували це з тим, що «щось недобре підглянули» [11, арк. 4] під час роботи. Також цікавою є приповідка, записана етнографом у Мшанці Старосамбірського повіту: «як сьвіт плаче, то млин скаче» [12, арк. 2]. Розуміли це так: коли дощ паде, млин продовжує молоти.

Отже, мельники та майстри-будівельники належать до людей з особливими езотеричними

можливостями, оскільки оволоділи зв'язком як із темними, так і зі світлими силами.

Найбільшу увагу у своїх дослідженнях отець Михайло Зубрицький присвятив зібранню матеріалів та їхній систематизації, пояснюючи природу упира. Як зазначає вітчизняна дослідниця Н. Левкович, однією з причин перетворення покійника на упиря ж порушення правил поховального обряду і віра в упирів пов'язана з народними уявленнями про душу людини, її посмертну форму в потойбічному світ – дух [14, с. 58]. Отець Михайло зазначав, що упир «має два серця і два духи; один завмирає, а другий ходить» [9, с. 219]. Він вказував на однакову міфологічну природу упиря та відьми, зазначаючи, що в бойків відьма має два духи [8, с. 45]. Згідно з традиційними народними уявленнями бойків, друга (нечиста) душа упиря відділяється від тіла саме під час сну [14, с. 58].

Згідно з віруваннями людей до упирів зараховували «як який чоловік був червоний на лиці, а ще дещо знав від злого», люди вірили, що це є доказами того, що людина є упирем [6, с. 360], а щоб упирі після смерті не приходили і не шкодили людям, їм потрібно було руки та ноги зв'язати ожиною. Також робили гачки з дроту та ставили упирю під язик [9, с. 219].

Збереглися у розповідях людей кілька випадків, як можна було протидіяти упирю. Якщо упир вставав і приходив до людей, то не потрібно було відзиватись на його поклики, оскільки, якщо людина поверталась до нього, то могла померти вмить, а якщо не поверталась, то упир міг завдати шкоди господарству людину. Такий приклад вчений детально записав від В. Петричковича з Мшанця Старосамбірського повіту: «Грицуна ходив по ночі і кликав знайомих по імію; хто обзивав ся, того потяв, а хто мовчав, такому на другий день корова згинула» [9, с. 222]. За розповідями людей, коли упирі вставали і робили лихо людям, відкопували їх могилу, «рубали на кусні і сукровицю з горілкою пили» [6, с. 360], а також «вбили осиковий кіл у груди» [9, с. 221], після чого могилу назад закопували.

Серед місцевого населення збереглися легенди пов'язані із життям людини, яку вважали упирем. Отець Михайло Зубрицький здійснив запис оповіді про Ігната, який помер у Мшанці в 1827 р. Після своєї смерті він «потинав людей і било много мерців у селі» [9, с. 219]. Люди боялись виходити на вулиці, як вечоріло, ніхто і не вийшов б і на двір, і кожен старався наносити до дому води і дров [9, с. 219].

Отже, на думку респондентів отця Михайла Зубрицького, упир має дві душі, що дозволяє

ходити йому після смерті та з'являтися до різних людей. Натомість люди, до яких приходив упир, відкопували могилу та виконували спеціальні обрядодії для того, щоб упир більше не приходив.

Аналіз публікацій отця Михайла Зубрицького вказує, що населення Бойківщини також вірило у «стратчат» або «страччуків». Під ними розумілися діти, які були народжені «покритами» (дівчатами, які народили позашлюбну дитину –Т.М.) і поховані на межі полів та городів, а також під кутами хат [6, с. 361]. Народознавець зазначав, що «се незрешені діти, як їх мати стратисть, убе, щоби покрити свою ганьбу» [9, с. 223]. Дослідник писав, що ці «стратчата» шкодять жителям в хаті, а також врожайності в полях і городах [6, с. 361]. Вони до семи років лежали в землі, а після цього, за розповідями людей, літали коло хат і кликали «хшту! хшту!». Якщо якась людина відгукнеться на ці крики і скаже: «Коли ти хлопець, то крещаю тебе Івана во імя Отца і сина і Святого Духа, амінь, а коли ти дівка, то крещаю тебе Анну і т.д.» [6, с. 361] і якщо ніхто не охрестить, як воно про це просить, то буде «шкодити» [9, с. 224]. Тоді люди вірили, що охрещена людина полетить на небо. Проте також люди вірили, що якщо та дитина надармо просила «хреста», вона ставала злим духом і шкодила тим людям, на чийм господарстві була покинута [9, с. 224].

За переказами людей, земля «не прияла» хлопця, який зробив «череву» (завагітніла – Т.М.) молодій дівчині та обіцяв одружитися, проте не виконав своєї обіцянки. Коли він помер, то земля «не прияла го раз і другий» [7, с. 186] і його труну поставили коло церкви і туди курка знесла яйце.

Коли звідти хотіли забрати яйце, покійник взяв його за руку і сказав: «Чого хочеш? Та мов йі, щоби ми відпустила, бо я зв ню терплю» [7, с. 186].

Згідно з народним календарем бойків 23 квітня (за юліанським календарем), день Юрія, вважався «днем чарівниць, бусуркань, бісуркань» [8, с. 45]. Отець Михайло Зубрицький вказував, що вони «в ночі перед Йірьом відбирають людським коровам молоко» [8, с. 45]. Для того, щоб забрати молоко у коров, вони «перемітують ся в ката, пса» [8, с. 46], а також «стягають дощ на Йірья» [8, с. 45]. Щоб захиститись від краді молока, люди виконували різні обрядодії, одна з яких була записана у Мшанці Старосамбірського повіту: люди вимашували двері різною олією і мазутом та розбляли хрести у дверях, «би бісуркани не взяли молока» [8, с. 46].

Висновки. Отже, на основі проведених спостережень, зібрання окремих відомостей, отець Михайло Зубрицький систематизував матеріал, присвячений народній демонології бойків. Він вичленив основних персонажів у віруваннях людей, які поділені на групи: духів природи, домашніх духів та злих духів. Дослідник звернув увагу на те, що в традиційному побуті найбільш поширеними є такі категорії демонології, як упир, вовкулака, домовик, стратчата, мельник, майстер-будівельник, та дав чітку характеристику кожному з них.

Науково-збиральницька робота народознавця в питанні народної демонології є цінним джерелом відображення міфологічного світу Бойківщини. Варто наголосити на тому, що ця тематика залишається актуальною для української етнологічної науки та заслуговує на подальше дослідження.

Список літератури:

1. Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2015. 228 с.
2. Горинь Г. Наукова праця Михайла Зубрицького у вимірах часу. *Народознавчі Зошити*. 2008. № 3-4. С. 378–381.
3. Давидюк В. Українська міфологічна легенда. Львів : Світ, 1992. 176 с.
4. Зубрицький М. Будинки і майстри. *Житє і слово*. 1895. Рік другий. Кн. 1. С. 71–75.
5. Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали у трьох томах. Том 1: Наукові праці. Львів : Літопис, 2013. 610 с.
6. Зубрицький М. Міти і вірування. *Житє і слово*. 1895. Рік другий. Кн. 6. С. 360–361.
7. Зубрицький М. Міти і вірування. *Житє і слово*. 1895. Рік другий. Кн. 5. С. 185–186.
8. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, пов'язані до днів в тиждни і дорокових свят (записані у Мшанці Староміського повіту і по сусідніх селах). *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1900. Т. III. С. 33–60.
9. Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанці і сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського повітів. *Етнографічний збірник*. 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 211–226.
10. Зубрицький, Млини і мельники. *Житє і слово*. 1895. Рік другий. Кн. 1. С. 75-76.
11. ІЛ НАН України. Ф. 3 (Франко І.Я.) спр. 4157. Зубрицький Михайло. 1. Приповідки. Записані в с. Мшанець. [1902 р.]. 2. Лист до [Франка І.Я.] про надсилку цих приповідок. Мшанець. 25.IV.1902. автограф. 8 арк.
12. ІЛ НАН України. Ф. 3. (Франко І.Я.) спр. 4158. Зубрицький Михайло. Приповідки. Записані в с. Мшанець. 1903 р. автограф. 19 арк.

13. Левкович Н. «Знаючі» («непрості») люди в демонологічних уявленнях бойків. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Історичні науки: Збірник наукових праць*. 2008. Вип. 6. С. 276–283.

14. Левкович Н. Упир-двобудушник в системі демонологічних уявлень бойків. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 25. С. 57–63.

15. Ятищук О. Народна демонологія як елемент етнографічних досліджень В. Гнатюка. *Україна–Європа–Світ*. 2011. Вип. 6/7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. С. 260–267.

Tugay M.I. NOTES OF O. ZUBRYTSKY ON THE FOLK DEMONOLOGY OF THE BOYKS

National demonology as a constituent part of the mythical and spiritual life of people has posed a scientific problem for Ukrainian researchers for a long time. Reverend Mykhailo Zubrytskyi can be singled out as one of the most prominent researchers of this topic, who was interested in the Boykos region.

He managed to create and describe the whole picture of the demons world of the Western Boyko region, having spoken and interviewed a lot of local Boykos, as well as having observed their way of life. Scientific researches of the reverend try to explain where the following creatures and personalities came from, the reasons and causes of their appearance. They include vampires, witches, werewolves, changelings, domovoys (household gods) as well as people with esoteric abilities, such as builders and millers.

According to the analyses of the Rev. Zubrytskyi articles, a werewolf is a representative of a nature spirits, which live in the woods, near the rivers and lakes. A werewolf is half-demon and half-human, though there is a written piece of evidence of the ethnologist in which a person is shown as a lynx. Household gods represent a separate group of spirits – home spirits.

The third group consists of the evil spirits, and vampires, changelings and people with esoteric abilities belong there. According to Rev. M. Zubrytskyi data, a vampire is a person with two souls: a clean one and a dirty one. He wrote down certain rituals which people used to perform in case there appeared a vampire. Also the scientist described a changeling as a child born out of wedlock, who was killed in the first days of their life. Taking into account the ethnographers writings, a builder and a miller were among the most interesting people with esoteric abilities, according to what people believed in the Boyko region. They were connected with evil forces, a millers was sometimes referred to as a vampire (a blood drinker), while a builder was believed to be able to charm and hex people.

Works on demonology, written by Rev. M. Zubrytskyi, constitute a great historical importance, as far as he was the among the first ones to describe local mythical creatures and people in the Western Boyko region. In his researches he did not analyse the material, but in his scientific articles all the information is systematized.

Key words: demonology, vampire, witch, werewolf, Boyko region, esoteric.